Везли людей на заслання. Тісно в вагоні було. Учитель Троянда Петро, молодий, безвусий хлопець, сидів поз вікно. Брудне було воно, з ґратами, а такий він радий, що захопив місце поз його. Сидів ось вів місяців п'ять у тюрмі, і тільки город з його мурами, димом у вікно йому й видно було. А тепер... біжить і біжить поїзд. Назустріч йому ось поле пливе. Жито, неначе море яке, хвилюється, атласом зеленим полискується. Рижій, коноплі зеленіють латками. Ячмінь пішов он смугою геть, понастобурчував вусики. Долина простяглась сюди і туди. Квітки так рябіють у їй. А ось насип високий-високий. Левада внизу. Верби стоять тут ось і там, кудлаті, присадкуваті. Туполі он підіймаються вгору, білі, срібно-зелені, так проти сонця полискуються.

— Ех, воля! — тьохка в Троянди. Лепеха ось, водичка. Дівчата на кладці стоять з пранням у руках, дивляться, як поїзд летить.

— Зх, матушка Расея, хороша! — скрикує хтось з конвойних у Троянди за спиною.

Село далі якесь. Хати, клуні, хліви... так і поринають в садках. Садки, сливи, вишні, так зеленіють. Улиця пішла он кудись. Дядько у брилі солом'яному, у штаніх широких іде нею, люльку закурює. Назустріч йому молодиця у керсеті, в очіпку, на коромислі воду несе.

"Яке ж рідне, миле усе! — всміхається Троянда. — Действітельно "матушка Расея"! — за конвойним думає.

* * *

Засвітили в вагоні. Повечеряв він хліба шматок з оселедцем, схилився на стінку, куняє. Сусіда його, якийсь дідок невеличкий, на його схилився. Інші теж, хто як, сплять. А поїзд все летить та летить. Зупиниться де, постоїть, та й знов. На станції одній, коли він саме рушав, рвонуло дуже його; так і гепнувсь Троянда лобом об стінку.

Прокинувсь, протер очі, дивиться. Світло не горить уже. Зійшло сонечко і так уже зазирає в вагон. На дверіх часовий стоїть, позіхає. По лавках вище клунки лежать, нижче хлопці куняють. Дехто лупне очима, почухається, та й знов голову на груди. До вікна прихилився Троянда. Що таке? Зовсім не те там за ним, що вчора було. Хати зовсім не такі. Не пообмазувані, голі якісь. А покрівля з двох боків спуском, з двох — одрубом. І кошлаті-кошлаті стріхи якісь. Де-де шальовкою вкрито. Та ні клунь, ні хлівів. Повітки якісь все. А де пак садочки, вишневі, сливові? Дві-три берези біліє, та й годі. За селом ось йде соснина, осичина. Хм!.. Куди ж це заїхав він? В Росію, справжню Росію?! Так і є. Он і руські стоять з косами. Чуби кружальцями в їх, сорочки навипуст, у лаптях сами. То вчора Малоросія, значить, була! Рідний край... рідний? І це вже він кинув його!.. Хм-хм!.. Кинув!.. Жалко стало Троянді.

* * *

Прибули через який час у Москву. Повели у пересильну усіх. Величезна тюрма. Центральна. Стіни коло неї високі-високі. По кутках башні такі суворі, страшні. Вхід в неї з улиці прямо. Зразу прийомна, темна, похмура, страх. Двері чорні сюди і туди; стовпи товстющі під стелю; грати залізні з дверцями; за ґратами стіл довжелезний. Сидять там: офіцер конвойний, борода надвоє розділена, і хтось ще у картузі, в погонах, — з помічників начальника тюрми хтось, здається. Такий червоний, пикатий. А надзирателів тюремних перед столом!.. Неначе яструби, то сюди, то туди позирають.

Перекликає помічник арештантів з "откритих" листів, так поважно, надуто.

— Троянда! — дійшла черга до його.

— Єсть! — обзивається той. Бере збіжжя, вилазить до столу з-за ґрат.

— Звание? — питає помічник його.

— Козак.

— Имя, отчество?.. Куда следуешь? — провіряє. Одповів Троянда.

— Хохол-то сам? — офіцер до його, пускаючи дим з рота.

— Да.

— Странньде фамилии у зтих хохлов, — всміхається до помічника офіцер.

— Да, да, — помічник до його. — Троянда... Ведь ато неправильно, по-моєму. Трояндов бьі или... пусть бьі уже... ну Троянд, что ли. Ведь Троянда зто... как бьі сказать, тово-с... она, женщина-то.

Ухопили надзиратслі Троянду, одвели вбік, обшукують. В кишені лізуть йому, збіжжя розтрушують, роздягають.

— Казак і попалси, — оскиряється до його один із їх, здоровий, вусатий.

— Да.

— А где же то форма твоя?.. Какой будешь-то — кубанский, донской?

— Как кубанский, донской? — здивувався Троянда. — Малороссийский я. У нас там так: то казак, а то крестьянин.

— Н-не понимаю, — стиснув надзиратель плечима. Дивиться Троянда. Інше усе, окреме.

Розводять арештантів по камерах. Такими переходами ведуть їх кудись: убік, надвір, в коридор, нагору, одними східцями, другими. Впускають цих сюди, тих туди.

Камер багато. Впускають: Троянду, єврейчика одного і ще грузина якогось. Велика камера, хоч коней заводь. Поз стіну нари, посередині нари, поз другу стіну знов нари. Проходи. Людей страх і по проходах, і по нарах. Ґвалт, лемент. Дивиться Троянда. Де б поміститься йому, положить клунок, сісти? Сюди-туди пройшовсь. Місців гулящих не видно, та й люди усе йому такі невідомі, чужі. Коло дверей зразу на нарах лежать голодранці якісь, триндикають, чухаються. Воняє-воняє ганчір'ям од їх. Далі в яломках якісь люди: очі вузенькі, татари, здається. А там у кутку якісь смаглії чорноволосі, кучеряві белькочуть; збіжжя таке різноманітне у їх. На середніх ось нарах поляки засіли, ковбасу саме їдять, шиплять-балакають. По проходу євреї ось швендяють, джеркотять, позакладали руки за спину. До якого б же гуртка Троянді пристать? Грузин, що з ним увійшов, он уже біля тих смаглів розіклався. Єврейчик з своїми вже ходить. А він... сам. Так боязко, негарно йому. Ага! Он, аж он, під тією стіною, по-руському, чуть, гомонять. Кацапи бородаті в "рубашках" і молодь в тужурках, у блузках між ними. Лежать на нарах, сидять. Так. Значить, до їх.

Осмикав Троянда блузку собі, розчесав чуб трохи пальцями, — гребінець конвой викинув, — іде з клунком під плечем. І ось. Серце так приємно забилось йому. Перед середніми нарами у боковому проході, коло стовпа, що зводом вроблений в стелю, сидять на свитках, позлягали на клунки... хто?.. дядьки у брилях солом'яних, у штаніх широких.

Зупинився Троянда на мить проти їх... "Хохли, земляки!... Чи не сісти б тут коло їх і собі, — думає. — Та й... Тут долі ж вони і... з інтелігенції щось нікого не видно між ними, і такі нудні вони, мовчки собі. Туди... Там веселіше, та й із своїх, з учителів, може, хто є там". Підійшов до руських.

— Здрастуйте, — всміхнувся до їх. Положив свій клунок скраю на нарах. — Ну й народу ж! — почав. — Смотрю, смотрю своїх... Ху! — Вийняв платочок, утирає лоба.

Дивляться на його.

— Здесь, товарищ, занято, — обізвався до його один у зеленій блузці. — Идите туда вон, — до стовпа показує. — Там ваши... хохльї-то.

Всміхнувся Троянда якось так ніяково. Помовчав, далі:

— То єсть... — зашарівсь, — из чего вьі взяли, что я хохол?

— А вот й вмговор-то у вас... заметно, товарищ. Похнюпивсь Троянда, посунув назад. "Ваши хохльї-то..." Хм-хм! Ось і дядьки.

— Здрастуйте! — всміхнувся до їх винувато-винувато якось. Тут чоловік один у вишитій сорочці, з вусами вниз:

— Здрастуйте, товаришу! — так ласкаво до його. — Земляк, здається?

— Атож... полтавський.

— Та це місця не знайдете? Ми київські. Давайте ваше збіжжя сюди. Посуньсь, хлопці... Сідайте. Як можна! Свій брат... Так гарно, як з свого краю чоловіка здибаєш тут. Ми це вже по два тижні сидимо оце так між чужинцями. Скучили страх.

Сидить Троянда на свитці чиїйсь.

— А звісно... — всміхається. — Якби хоч вас більше тут.

— Є тут і більше нас... земляків, — чоловік йому. — Телеграфісти, конторщики... Теж з України, та...

— Що "та"?

— Бог з ними. Ухиляються од нас... Цураються свого, Отам вони. — Чоловік показав головою назад до вікна. Виглянув Троянда з-за нар, сидять на клунках, під вікном в піджаках з кантами, в блузках, теж долі і теж мовчки собі.

— Бачте як: і вони витирають цемент, і ми. Де купи держаться, ті на нарах собі, а ми... пасемо задньої. Виходили тут латиші на етап, черга нам на нари була, так... що ж?.. несила. Поляки —захопили. На-арод!.. Не нас, українців.

Дивиться Троянда на дядька: "з України...", "українців".

— Ви українець, здається, еге? — питає його. Дядько подивився на Троянду. Всміхнувсь.

— А ви ж думали хто? — почав. — Українець, звісно. Я, цей, той, — показує на дядьків, — усі ми українці. То поляки, то грузини, то руські, ми українці. Як же! А ви хіба... — знов усміхнувсь, — хіба ні?

Почервонів Троянда.

— Та це я... це я так, між іншим, — замимрив. Схитнув дядько головою, почухав потилицю, потім:

— Звісно, багато є, що... чи не розуміють, чи не визнають себе. Як от і ті телеграфісти. Попоспорив учора я з ними. "Хто ви?" — питаю в одного. "Чоловік" — каже. "Чоловік то чоловік, — кажу, — а все ж... чого ви, — кажу, — відрізняєтесь так ось хоч би од грузина, татарина,

руського... мовою, вдачею, обличчям, усім?.. Значить, ви є щось окреме од їх, і своє щось є у вас".

— Здорово ви, — оскирнувся Троянда до дядька. — Ви, мабуть, знакомі були з кимсь таким?

— Еге, — всміхнувсь дядько. — Студент такий є там у нас. Душа-чоловік. Як почне було розказувать тобі, слухав би й ніч. Книжок українських, газет читать було дає. Виписувать і сам став я потім. Читаю собі було людім... За це мене найбільш і на заслання провадять. Повчить он хотять. Ні, то не воно! — схитнув головою дядько, помовчав, далі так з придавом:

— Перевертнем н-не зроблять мене, н-ні...

Мовчить Троянда.

"От і дядько, — думає. — І піди ти з ним... ось хоч і мені... Хм-хм!.. "Україна"... "щось окреме"... "своє щось"... Як так? — думає. — Скінчив ось семінарію вчительську, учителював з год ось уже, а про це... хто він, що він? — і не думав. Знав: Малоросія, малороси, а далі... Хм-хм!.. "Україна"... "українці"... Так і в піснях є, а він... як-таки так? усе вважав, що українець — це українофіл, партієць якийсь".

— Ш. То не воно, — балакає дядько. — Як можна довести мені, що мене нема, що я не Микола Остапенко, коли я є, коли я Микола, коли я ним родився, ним і почуваю себе? — Помовчав, далі так з серцем: — І то ж... скажіть на милость божу... і є ж люде: ні риба ні м'ясо. Взяло собі в голову хтозна-що та й... чваниться, цурається свого... ось то я не я... Хоч і ті телеграфісти. Бачте: чого їм ото сидіть так далеко од нас?

Позирнув ще раз Троянда на телеграфістів тих. "А й справді, — думає, — чого їм ото чваниться так, цураться свого?.. Пики! Маніжаться вони... Тьху!" — І тут Троянда закусив губу: соромно, досадно й на себе

вмить стало йому. "Чи сидів би й він між дядьками оце, — промайнуло у його, — якби там між руськими тими знайшлось було місце йому?! Скотина чоловік!"

Довгенько довелося Троянді сидіть у Москві. Лютував тиф у пересильних: ярославській, вологодській, і етап на північ затримували. Так він привик за цей час до дядька того, що аж сльози йому заблищали на очіх, як виходив той у Вологодську і розлучались вони. Було слухав його, дивиться на його, і своє, рідне, — люде, мова, садочки, хатки, — так і стоїть перед ним.

* * *

Минуло скільки часу, і став Троянда у Вятській губерні, куди й засилали його. Сонце було під обіди уже. Провадили з поліції: його, естонця одного і ще поляків чоловіка з декілько на "распоряженіє" станового одного, щось верстов за півтораста од города. Ішли пішки: і стражники з рушницями, й засланці; тільки збіжжя підвода везла.

Малюнки усе такі не рідні Троянді, чужі. Річка якась ось іде попід городом. Ні лепехи над нею, ні верб. І сама якась така холодна, свинцова. Через міст перейшли. Лука. Вогко, грузько на їй. Квіточки рябіють так неяскраво. Та й навкруги тьмяно, сіро. І сонце, здається, світить не так. І з другого боку, здається. Сосни стирчать там он і там, берези біліють. Корови пасуться. Які! Безрогі, невеличкі якісь. На шиї в кожної дзвінок теліпається, кухоль неначе, бевкає у чавун не в чавун, — дико, по-чужому якось.

— Как зайдот скотин в лєс, чтоб біло гдє слушать, — пояснює товаришам естонець, молодий, здоровий хлопчина, що був уже раз тут, та втік.

Збоку і ліс пішов далеко-далеко кудись, тільки синіє. В ліву руч поле, одгороджене од луки і од лісу жердками. Ворота з дрючків. Увійшли в їх.

Люде в синьому, в лаптях ворочаються ось тут і там: жнуть жито. Дивиться Троянда. Кінець августа вже, а в їх ще тільки жнуть. Хм!

Далі ось жнуть не жито вже, а щось... овес. Так от! І овес жнуть. А там, на Вкраїні, косять його.

До межі якоїсь дійшли. Що таке? Дві молодиці в рябому попригинались в траві, махають кісками якимись то на сей бік, то на той. Кіски такі невеличкі, горбаті! Хм! Цебто косять тут так!.. Ех, не Україна, ні. А полукіпки які ось! Гострячки. Снопів скільки ставмо стоїть, а один зверху сидить. І як вони звуться: "суслони", — каже естонець. А он далі, до лісу туди, стоять снопи, на жердки понанизувані.

— Щоб доспівало, —розказує Троянді естонець. Хутірець... куди, зовсім не український. Ліс і ліс он пішов, а він стоїть, не поринає у зелені... голий, сумний, жердками теж обгороджений. І зветься: "починок". Улиця. Ізби по цей бік і по той, на улицю вікнами.

Дрова, тріски лежать попід ізбами, де-де спориш зеленіє.

Визирають із вікон баби, дітвора.

— Пелікани, полікани! — чуть, гомонять. Доходять напроти їх "полікани", зачиняють вони вікна, ховаються. Пригріває сонце, робиться душно. Тихо-тихо в повітрі. Мухи, метелики сновигають, сонні неначе.

Підходить до вікна один з стражників, повний, присадкуватий, стукає в рямця.

— Ану, бабка, слмшь-ко, напой-ка на-а-с! Висувається луб'янка в вікно.

— Пей-но, паря-а, — бабка йому. Балакають якось так швидко, кінець протягають. Напились стражники, засланці беруть. Бере і

Троянда. Таке щось: сировець не сировець, мутне щось, з шумою. І таке: соломинка плаває у йому, тарканець невеличкий чорніє.

— Брага, — всміхається естонець.

Гай он за починком синіє. Зовсім гай український. І прогалявинами починається, здається, такими. І дерево неначе таке. Кущі зразу розлогі якісь... чи не калина? А то он ще кучерявеньке щось пішло латкою, — чи не вишник?.. Ану-ну... Підходять. Не калина й не вишник. Листячко, як голки, на тому й на тому... Не Вкраїна, ні.

Ліс. Сосна, піхта, ялина. Не шепоче, не шелестить, а шумить незнайоме, дико якось. І дьогтем страх тхне. Ожина понад дорогою пішла ось. Якийсь бур'янець червоненький. Пеньки он стирчать чоловікові в пояс, рубано так.

* * *

Дійшли до другого починка. Сонце за півдня вже. Час одпочить, попоїсти. Підійшли до колодок під однією ізбою, зробили "прівал". "Що ж їсти?" — міркують засланці. Чотири дні їм призначено до станового йти і на цей час видано в поліції кожному на сутки по гривенику. Заходили в чайну в городі, і в їх цих грошей мало й зісталось уже. Платили й за стражників, щоб, мовляв естонець, дорогою не так уїдали. Що ж робить тепер? Просить по дворіх іти порішили. Позмагалися стражники, що он не можна так відпускать засланців од себе, начальство взнає, та й — знайте добрість нашу — відпустили-таки. Пішло чоловік з декілька — цей сюди, той туди. Пішов і Троянда. Увіходить у хвіртку одну. Не садочок коло хати, ні. Повітки, сміття, колодки. Східці дерев'яні у сіни. Зійшов. Якесь ганчір'я по сінях лежить порозкидане, смушки якісь, куль соломи. Мішок з чимсь стоїть під стіною. Одчинив двері в ізбу. Так і тхнуло на його кислятинням якимсь. Прихилився, щоб головою об одвірок не вдариться, — двері низенькі, поріг високий, — ввійшов. Чорно-чорно в ізбі. Долі перед ними бабуся сидить, молотить качалкою

щось, рижій, здається... в хаті! Так от! Коло столу на лаві дід сидить, сивий, тонкий, лапті плете, протягає лики то сюди, то туди.

— Здравствуйте! — всміхнувся Троянда. Так дивляться на його. Стоїть, дивиться й він. Піл над ним зразу під стелею. Стіни, стеля... не вкраїнські, ні. Не біліє крейда на їх, рушники не рябіють. І васильки, гвоздики не стримлять за образами, за сволоком. Павутина скрізь, курява.

— Что-й-но, паря-а? — обізвався дід до його.

— М-м... Нельзя ли бьг у вас... тот... попросить хлебца кусочек?

Помовчав дід, далі:

— Да й переходит много-то вас, поликанов-то знтих. Крещеньш-то-о?

— Крещеньїй, конечно.

Підійшов дід до столу, одрізав скибочку, дає Троянді. Скибочка така з остюками.

— А чей будешь-но-о? — питає далі його. Дивиться Троянда: "Що значить "чей"? — думає.

— Откуль, из каких будешь-то? — перепитує дід.

— Из русских, — всміхається Троянда. Дід так недовірливо подивився на його.

— Ну, нет паря, — промовив.

"Нет, паря"... Хм-хм!.. Таки українець Троянда!

"Настріляли клинців" хлопці, купили молока дві кринки, посідали. Посідали й стражники з ними, хоча їх не дуже й прохали.

Дві вівці ось дівчинка гонить, такі: безхвості обидві. Ось жита снопів скільки везе молодиця. І як! Не на возі везе, а на якихсь полозках. Сама на коні верхи сидить. Яке ж таки й не українське усе!

Знов ліс, і ліс неабиякий. Те росте гіллясте, високе, а те впало поруч та так і лежить, сіре, сухе. А як позпліталося усе! Бур'ян якийсь кучерявий; молоденька ялина; кущики якісь стрибулькуваті, ягідки черввненькі на їх... Нетрі такі...

— Здесь й медведи єсть, — балакають стражники. — Корову на той неделе зарезали-то в починке вон там.

* * *

Аж увечері ліс почав рідшать. Засіріли ізби в прогалявину. Чуть стало щось... співа... Так. Співи чоловічі й жіночі. Чи не хлопці в чумарках, не дівчата в керсетах співають це там? Похнюпивсь Троянда, приплющив очі, і ввижається йому: тополі. Захід жевріє за ними. Улиця. Біліють хатки за острішками; яблука, груші жовтіють. Місяченько з-за садка он там підіймається. Ідуть це там вони... оченята карі, вусики чорні, граблі на плечіх несуть, співають "Ой по горі, по горі..." Підняв голову. Нічого, нічого того. Улиця одноманітна, сіра. Захід, правда, жевріє, підіймається й місяченько, та не за тополями струнками, білими, не за садком кучерявим, зеленим, а за низкою ізб чорних, за лісом синім, страшним. Ось ідуть і ті, що й співають. Справді: хлопці й дівчата, тільки... не ті й не такі. В лаптях усі, в курточках усі сірих якихсь без зборів. Заступи на плечіх несуть і співають не "Ой по горі", щось... "бен-бен"... так дико, з скигленням якимсь.

— Вотяки, — до Троянди естонець.

Дивиться Троянда на вотячок-дівчат. Біляві самі, очі сірі здебільшого і в іншої вузенькі такі.

Ех, оченята карі, українські оченята! — хитає головою Троянда. У його Галі, любої Галі, такі вони чудові, палкі. А бровенята у неї! Чорнесенькі, шовковенькі. Це вже вона заняття швидко в школі почне. Ех, мила, кохана вкраїночка! Як надіне було вона керсет плисовий, намисто, стьожки і... "А ти, милий, чорнобривий, присунься ще ближче", — заспіває йому. Ех! А як було гуляють вони. Соловейко... місяченько... гай... верби... калинонька... Немає, немає того тут.

А ось... що це ще?.. Через улицю жінка іде, в синьому вся, лице таке худе, зморщене в неї, несе щось за спиною обіп'яте, за шию почеплене.

— Вотячка. Дитину в колисці несе, — естонець Троянді.

— Не Україна.

Холодно, свіжо зробилось надворі. Морозець набирався назавтра. Суворий край таки!.. Де-не-де стирчить по вгородах картопелька, та й та вже повішала листя, дарма що ще літо не кончилось...

Годі вже далі іти. Зайшли хлопці по ізбах просить на вечерю собі. Світить починали уже. Увійде в ізбу Троянда куди — якийсь поставець стоїть коло столу. У йому застромлена березова тріска горить. Біля його вотяк худий, суворий на колінах стоїть, ще трісочок коле з дровини. Кепсько балака по-руському. На ослінчику вотячка сидить, розмотує лапті собі і очима так здавлює, — хворі. Тісно в хаті, сморід, чадно, поночі. Світло — тріска курить.

Впрохались ночувать до руських одних. Насилу впрохались. Усе то до старости справляють, то сяк-так одмагаються. Аж поки стражники не

стали доказувать, що вони — начальство: мають право зайти й ночувать.

Сидять долі на збіжжі, вечеряють. Усі вмісті: і засланці, і стражники. З стелі над ними висить лампа, горить. По долу коло їх лазять блощиці, діл дощаний чорний. По щілинах на стінах таркани шарудять. Сім'я невеличка: чоловік, жінка та ще дитинка. Лежить манюсіньке в колисці, всміхається. Колиска до кінця жердки причеплена. А жердка з-за сволоку стирчить над те місце, де піл в українській хаті. Хитає жердку молодиця то вгору, то вниз. Торкає за щічки дитинку, цілує її.

Так дивиться на молодицю Троянда.

"Мати, — думає, — що то та мати!"

Був колись маленьким і він. І його колись так кохала матуся, його рідна матуся... цілувала... колихала, тільки не так, і в хаті не в такій, і не в сарафані була, а в керсеті, в запасці. Українка матуся його!.. Так. Українка.

— Баинька ти мой!— голубить молодиця дитинку. — Касатик ты мой... У, чяво?.. што?..

Голубила колись і його. Троянду, рідна матуся... голубила, тільки... не баїнька казала йому, не касатік, не чяво, што, а... серденятко моє, голуб'яточко... манюсіньке.

Ріднесенька! Був уже бігунчиком він. Нагодує було його кашкою, умиє, поцілує, розчеше і так подивиться було у вічі йому. "Рости, рости, мій синочку!" — погладить по голівці було. А в школі учився... Ні доїсть, ні доспить, та все Петрусеві: "На, на!" Коли рублика, коли й два. "Учись, учись, мій синочку, — було всміхається, — та не забувай, гляди... пам'ятай про свою неньку рідненьку..." Дорога матуся... І вона ж хто? Українка! Ех! Раніш і не думав про це.

* * *

Ішов Троянда через пересильні, заражені тифом, і це дурно не минуло йому. Поболює голова в його й поболює. А тут ще третього дня подорожі цієї занегодилось. Небо так і застелилося хмарами, сіре-сіре зробилось. Пішов дощ дрібненький, холодний. Як увосени стало. А тут ліс і ліс. Понамокали хлопці, померзли. У Троянди зодів легенький, дрижить увесь так.

Настала ніч. Лежить він в ізбі одній, а в виски тільки сіп-сіп йому. Розвиднилось. У дорогу рушили. Не підійде Троянда ніяк. Голова йому хилиться, ноги тремтять, підкошуються. Сердяться стражники на його, "живєй!" — гарикають. Не підженуть. Дійшли до земської поштової станції, припрягли у віз другу коняку, посадили його.

Швидко увесь час провадили засланців стражники. Декому з їх хотілось увірвать часу з цієї подорожі, щоб і дома побуть. І от сьогодні вони в стан прибули, ще спав становий. Здорове село. Волость, больниця є. З дозволу станового повели Троянду до лікаря. Тиф. Робить нічого. Положили в больницю його.

Таке в їй між тифозними тими... Ось хтось кричить:

"Вон-вон!.. го-го-гої.." Он хтось бурчить щось. А там, у кутку, хтось харчить страдно так.

Лежить Троянда у білому всьому. Так от куди він хопив! І це в його тиф. Так це він палить його, розвалює голову? А коли ж це він пройде?.. — А як ліками пахне! — промовив уголос. Поворухнувся.

— Ссьільньїй-то, кажется, да?.. А, молодой человек? — почулось у його з правого боку, так болісно, тихо.

Повернув у той бік очі Троянда. Лежить там, дивиться на його чоловічок один у борідці. Спав до цього часу, був укритий. Лице таке біле, чисте, худе тільки страшно, виболів, видно.

— Да-а, — промовив Троянда теж болісно-болісно. — Ссьгльньїй... не дошел й до места й вот...

А тот: — Извините, пожалуйста... Так залежался... полегчало... й поговорить-то, право, хочется так... Литовец-то сами, да-а?

Всміхнувся Троянда.

— Н-н... малор... украинец я.

— Украинец-то!! — Чоловічок аж на лікоть підвівся. — Интересно... Смотрю: не русское что-то... Украинец! Читал я, читал про Украйну. Сам-то я — местний учитель... Гоголя читал, других. Например: "Ти знаешь край, где все обильем дьішит?.." или "Тиха украинская ночь..." Сльїхал й песни украинские... Чудньїе песни... Вот сторона! А еще когда там сади зацветут-то... воображаю... Вторая Италия, знать-то... Так радісно забилось серце в Троянди. "Люба Україно! — подумав він. — Ану-ну, забалакать про тебе".

— Да-а... зто верно, — почав.

— Служитель! — почувся голос хворого якогось звідтіль, де харчав хтось. — А, служитель! Человек умер-то.

Так і пішов поза шкурою мороз у Троянди.

— Сльїшали? — прошепотів до сусіда він.

— Да, — зітхнув той, — умирают люди. Сколько й при мне-то их отсюда винесли уж!

Дивиться Троянда.

"Боже мій! — думає. — Так це ж саме й зо мною незабаром буть може! В голові ж так і креше і підвести ж уже трудно її. Ой!.. — Повернувся на другий бік, щось задрало у горлі. Кашлянув і виплюнув кров у чашку. Така чорна, липка. — Якраз воно й є... це ж смерть, рятуйте ж мене!.. — Устромив лице у подушку. — Та хоч би ж хоч і вмерти, — думає, — та дома, на Україні, де матуся, любій, дорогій Україні... "Хотя бесчувственному телу равно повсюду истлевать, но ближе к милому пределу мне все б хотелсь почивать", — пригадалось йому з Пушкіна. О "милий предел!"..."

Щось заторохтіло в кутку, де вмер чоловік. Глянув Троянда... Якісь два чоловіки в попередниках взяли ліжко з мертвим, понесли у двері кудись. Підвівся з трудом-трудом, сидить, обіперся руками об ліжко, дивиться у вікно. Хмарно, мокро надворі; дощик іде, вітер шумить. Понесли чоловіка доріжкою... Жовтий, страшний... Понесли прямо в мертвецьку. Стоїть під сосною така невеличка, хрест зверху. Так от!.. Станція... А то... що то за огорожею, далі туди?.. Ой! Місце вічного спокою... кладовище пішло... Боже! Та яке ж... Могилки такі невеличкі, горбики якісь з глини, піску; бур'янець якийсь ріденький-ріденький на їх. Хрести... прямо дрюччя якесь покладене навхрест... Ой!.. А далі... Ліс і ліс далі пішов, синій, страшний.

"І закопають отут тебе, — тьохка в Троянди, — і не виросте вишенька над тобою, не заспіває соловейко тобі, не зашепоче верба коло тебе, не одвідає тебе ні матуся, ні батько, ні дівчина, ні брат, ні сестра; не залунає рідна мова над тобою... О... заснуть... назавжди... і заснуть на чужині отак!"

Ухопився Троянда руками за голову та так і впав на подушку.

* * *

Шумить у голові йому, дзеленчить. Там палить його, там морозить. Дух пре з його. І дедалі все гіршає. Лежить і тільки:

— 0-ох, пх-х, брр!.. — оддувається.

"О, хоч би ж був хто це тут з рідного краю, тут, коло його, — бажається йому. — О, де той дядько у вишитій сорочці, вуси униз? Хоч би це хоч словечко рідне од його почуть... А де матуся, рідна матуся? Арештували його, як вона побивалась за ним, плакала!.. О... Ой!.. пху!.. ху!.. О, що? Знов кров... О-о! Умирать... умирать же оце і... і не бачить її, не чуть... не чути востаннє голосу її, мови рідної! Не чуть, не бачить востаннє нічого, нічого, того, що у житті найуперше побачив, почув!.. О-о!.. А де Галя, гай!?"

Лупне очима, — якісь смуги чорні, п'ятенця якісь перед ним.

Смеркло раз. Засвітили лампу. Дивиться — щось жовте перед ним, хмара якась. Метелики чорні, зайчики плигають у їй. О, пищить щось уже... Муха! Так, муха. Чи ні... — верби шумлять. Співає десь хтось... Галя!.. Ага! "Скажіть, зорі", — співає. Чи ні!.. То вітер в віконницю... Так ні... то матуся... еге.. матуся... Сипле он кашку: "Рости, рости, мій синочку, — всміхається, — не забувай, пам'ятай..." О ненько рідненька... "Предел милмй"... Галю! О, пустіть же мене!..

— Лежите, лежите! — хтось зуби вишкірює. О, а то хто? Пика червона якась. Ні. То дядько той... вуси вниз. Чи ні... Пеньок чорний якийсь: "Чей-но будешь-то?" — усміхається він... "Бен-бен", — заводять п'ятенця... "Чяво — што?" — регочуть метелики... Ой!.. Що!.. Темніє-темніє... Стій, стій!.. Згортається хмара жовта, згортається... Україна у вишитій сорочці зробилась... "Серденятко моє, голуб'яточко!.." — усміхається... Чи ні... якась зірочка... О, тремтить, пада... пада у безодню

чорну кудись... Перекидається й ліжко туди, хилиться й він... Ря-я-туйте!..

* * *

Місяць цілий пролежав Троянда в лікарні. Разів скільки падав отак у нестяму. Якою радістю забилось серце йому, як він з ліжка устав! Це ж він здоровий уже! Україну, "предел мильш", матусю, батька, Галю побачить ще, значить?! Не буде в пересильних, глядітиметься, не заболіє вже так. Одбуде заслання, приїде додому і... боже!.. усім, усім він покаже тоді, що то є Україна, рідний край.

Як тільки поселили його в деревні одній, сів він і написав листи до дівчини, до батька, матері. Зроду не писав він листів рідною мовою, а це написав.

"Кохай, люба дівчино, кохай той край, який тебе викохав, породив", — пише до Галі.

А до батька і матері: "Будете, мої рідні, у городі, взнайте у книгарні земській адреси газет українських, книгарень. Тепер, тільки тепер, на чужині, я взнав, хто я, чий я оин".

Август, р. 1910